

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՆԵՐԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

Հայոց հին պատմությունը, որը զանազան գրավոր և բանավոր աղբյուրներով հասել է վաղ միջնադարի հայ պատմիչներին, 19-րդ դարի վերջերից պատմաբանների կողմից անհիմն կերպով մերժվել է: Խեթական, ասորեսաանյան և ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների ոչ բավարար ուսումնասիրության մակարդակը թույլ չի տվել մասնագետներին հայոց հին պատմության մասին եղած տվյալները բաղդատել սեպագիր աղբյուրների ընձեռած փաստերի հետ:

Եվ քանի որ այժմ նշված աղբյուրները բավականին ուսումնասիրվել են, մենք ձեռնամուխ ենք լինում այստեղ դրանց տվյալների հիման վրա ստուգելու հայոց հին պատմության վավերական կամ ոչ հավաստի լինելու խնդիրը՝ շեշտը դնելով ժամանակագրական փաստերի վրա:

Այսպես, Մովսես Խորենացուն հասած հաղորդումների համաձայն հայոց առաջին տիրակալ Հայկ նահապետը իշխել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում: Նա կռվել է Ասորեստանի արքա Բելի՝ Նեբրովթի դեմ, որն իր մեծաթիվ զորքով մուտք էր գործել նշված տարածաշրջանը՝

Հայ ժամանակագիրների տվյալներով, որոնք ամփոփել ու կայուն հայտարարի է բերել 18-րդ դարի հայ նշանավոր պատմաբան Միքայել Չամչյանը, Հայկ նահապետը իշխել է 246 տարի՝ 166 տարի նա գահակալել է Բելի դեմ կռվելուց ստաջ, 80 տարի դրանից հետո²:

Բելն Ասորեստանի առաջին թագավորն էր, որը նախքան գահ բարձրանալը «ապրել էր» 75 տարի, իսկ ափրել է 126 տարի հին հույն մատենագիրներից հայ մատենագիտությանը հասած տվյալների համաձայն³:

Այսպիսի անհավանական թվացող թվական տվյալների բացատրությունը մենք գտնում ենք Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Վերջինս նշում էր, որ հույն պատմիչ Կեփաղիոն վկայում է, թե

սկզբից ինքը գրել է իր աշխատության մեջ արքունի դիվանի ազգաբանությունը ամենայն մանրամասնությամբ (խոսքը վերաբերում է Ասորեստանի թագավորներին), բայց թագավորից հրաման է ստացել, որ «բաց թողնի թագավորներից ամնշաններին և վատահամբավ մարդկանց»՝ նշելով միայն քաջ և իմաստուն աշխարհակալների մասին⁵:

Պարզվում է, որ հին հույն պատմիչը գրել է միայն նշանավոր թագավորների մասին: Ուստի բնական է, որ մա ամնշան և վատահամբավ տիրակալների իշխանության տարիները վերագրել է մնացածներին: Դրանով էլ ստացվում է, որ Ասորեստանի թագավոր Բեղլ՝ Նեբրոպթը, սկզբից ապրել է 75 և ապա իշխել 126 տարի⁵:

Ակնհայտ է, որ այդ մույն ձևով են վարվել հայ ժամանակագիրները Հայկ մահապետի առիթով, կրճատելով նրանից առաջ և հետո Հայստանում իշխած տիրակալների ամուսնները՝ նրանց իշխանության տարիները վերագրելով առաջինին:

Այժմ անդրադառնա՞նք այն հարցին, թե Բեղմ Ասորեստանի որ նշանավոր թագավորն էր, որին վերագրել են իր մախորդ և հաջորդ թագավորների տարիները:

Մ. Չամչյանին հասած Ասորեստանի թագավորների արքայացանկի տվյալներով Շամիրամ թագուհուց (մ.թ.ա. 810թ.) առաջ մինչև Բեղի հանդես գալը տևել է 537 տարի (Բեղ՝ 75+126, Բաբ՝ 88, Անեբիս՝ 63, Արբել I՝ 40, Բայադ՝ 55, Արբել II՝ 38, Նիմուս՝ 52 տարի, ընդամենը՝ 537տարի)⁶:

Է. Բիկերմանի ժամանակագրական ցանկի տվյալներով, որոնք հիմնված են միայն սեպագիր աղբյուրների հաղորդումների վրա, Շամիրամից առաջ Ասորեստանում հերթականությամբ իշխել են բազմաթիվ թագավորներ: Սակայն, ինչպես ընդունում են մասնագետները, Աշշուրուրայիթ I-ի օրոք (մ.թ.ա. 1365-1330թթ.) Ասորեստանի պետությունը դեռևս նոր էր ձևավորվում, իսկ Ադադներարի I-ի ժամանակ (մ.թ.ա. 1307-1275թթ.) այն սկսում է հզորանալ⁷:

Այսպիսով, ժամանակակից մասնագետները դժվարանում են որևէ որոշակի թվական որոշել Ասորեստանի պետության հանդես գալու առիթով:

Նշենք, որ դա դժվար է. այն ձևավորվել է աստիճանաբար:

Սակայն հին հույն ժամանակագիրները այդ տարեթիվը դրել են: Նրանք ամնշան թագավորների ամուսնները համել են ցուցակից և նրանց տարիները ավելացրել նշանավորների վրա՝ վախելով վերջիններիս ամուսնները⁸: Բեղից սկսած մինչև Շամիրամ իշխած արքաների տարիների գումարը կազմում է 537:

Եթե մենք նկատի ունենա՞նք, որ հին ժամանակագիրները նշում էին միայն թագավորների իշխած տարիների քանակը, ապա դրանք գու-

մարելիս ամեն մեկի համար մեկական միավոր ավել կսաացվի, քանի որ ամեն բաժանարար մի տարի և նախորդի, և հաջորդի համար հաշվվում է: Ուստի քանի միավոր պիտի կրճատել 537 տարվանից, որ սաացվի ճշգրիտ արդյունք: Մեր կարծիքով 29-ով կրճատելիս կդառնա 508:

Եթե նկատի ունենաք, որ Շամիրամը դարձել է թագուհի (իշխել է իր մանկահասակ որդի Ադադներար III-ի փոխարեն) մ.թ.ա. 810թ., ապա նա պետք է այդ թվականը բաժաներ իր նախորդի՝ ամուսնու հետ: Վերջինիս էլ վերագրելով մեկ տարի 508-ը կդառնա 509:

Դիշտ այդքան տարի առաջ Ասորեստանում մ.թ.ա. 1319թ. գահը ժառանգել է Արիկդենիլին: Այս բոլոր մեր եզրահանգումները հաստատվում են նրանով, որ նշված թվականից մինչև Շամիրամ թագուհին՝ մ.թ.ա. 810թ., ըստ է. Բիկերմանի ժամանակագրական ցուցակի, իշխել են 29 արքաներ: Այդքան միավորով մենք կրճատեցինք 537-ը: Ուրեմն հին հայոց ժամանակագիրները Ասորեստանի պետության սկիզբը համարում են մ.թ.ա. 1319 թվականը:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե Բելի գահ բարձրանալուց առաջ՝ 75 տարվա ընթացքում ովքեր են իշխել Ասորեստանում, որոնց անունները հին հույն մատենագիրները հանել են ցուցակից և նրանց տարիները վերագրել Բելին: Դրանք են՝ Արիկդենիլին (մ.թ.ա. 1319-1308թթ.), Ադադնիբարի I-ը (մ.թ.ա. 1303-1275թթ.) և Սալմանասար I-ը (մ.թ.ա. 1274-1245թթ.), որոնք հաջորդաբար իշխել են 74 տարի: Եթե նկատի ունենանք, որ վերջինիս հաջորդ Թուքուլթի-Նինուրթա I-ը (մ.թ.ա. 1244թ.) իր սկզբի տարին բաժանած կարող էր լինել նախորդի հետ, ապա մեկ միավոր հաշվելով այդ թվականից նախորդի վրա, կսաացվի 75 տարի, որը և վերագրվել է Բելին:

Այս առաջարկից պարզվում է, որ Բելը՝ Նեբրովթը, Թուքուլթի-Նինուրթա I-ն է, որը մ.թ.ա. 1244թ. գարնանը գահ բարձրանալով, առաջինը իր նախորդների մեջ, ձեռնարկում է արշավանք դեպի Հայկական լեռնաշխարհ և մուտք գործում Արածանի գետի ավազան:

Այդ ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում ըստ խեթական տեքստերի գոյություն ուներ Հայասա թագավորությունը, որին Թուքուլթի-Նինուրթա I-ը հիշատակում է «Նաիրի երկրներ» անունով: Դրանց նույնական լինելու մասին վաղուց բերել ենք բազմաթիվ փաստեր⁹:

Ուրեմն, Հայկ մահապետը այդ ժամանակ Հայասայի՝ Հայքի թագավոր է եղել: Հայասան խեթական տեքստերի տվյալներով ընդգրկել է լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը՝ Վանա լճի, Հայկական Տավրոս լեռների, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև ընկած տարածքները¹⁰: Ավելին, նշված տարածաշրջանի տեղանունների և անձնանունների մեծ մասը

կազմված են հին հայերենի արմատներից¹¹: Դա ցույց է տալիս, որ իրոք Հայքը (խեթ. Հայասա, ասսուր. Նաիրի) բնակեցված էր հայերով:

Հայ ժամանակագիրների տվյալներով, ինչպես վերը նշվեց, Հայկ նահապետը Բելի՝ Թուրքուլթի-Նինուրթա 1-ի դեմ կռվելուց առաջ «ապրել է» 166, իսկ դրանից հետո՝ 80 տարի:

Մ.թ.ա. 1244 թվականից 166 տարի առաջ հաշվարկելիս ստացվում է, որ 1410թ. համարվել է Հայասայի՝ Հայքի պետականության սկիզբը: Իրոք, այդ ժամանակ խեթական թագավոր Թուդխալիյաս III-ի օրոք Հայասայում տիրակալ էր Մարիյան, որի անունը, որպես առաջին արքայի, դառնում է տիտղոս իր հաջորդների համար¹²: Իսկ մ.թ.ա. 1244 թվից 80 տարի հետո (մ.թ.ա. 1165թ.), հայ ժամանակագիրները գտնում են, որ Հայքի պետականությունը կործանվել է: Դա ճշգրտապես համընկնում է Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար 1-ի այն հաղորդման հետ, որի համաձայն նրա գահ բարձրանալուց (մ.թ.ա. 1115թ.) ուղիղ 50 տարի առաջ մուշկերը (թրակավտյուզիական ցեղերը) մուտք էին գործել Հայկական լեռնաշխարհի¹³:

Ուրեմն հայ պետականությունը սկզբնավորվել է մ.թ.ա. 1410 թվին և կործանվել մ.թ.ա. 1165թ. մուշկերի հարձակման հետևանքով:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե ով էր Հայկ նահապետը: Չէ որ նրա անունը տիտղոս է՝ կազմված հայ էթնոնիմից -(h)կ մասնիկով¹⁴:

Խեթական թագավոր Առնուվանդաս III-ը, մ.թ.ա. 1232թ. գահ բարձրանալով, արշավանք է ձեռնարկում դեպի Հայասա, նվաճում նրա Իսուվա (Մուփք), Պախուվա, «Բարձր երկիր» (Բարձր Հայք) նահանգները: Դրանց իշխաններին կալանավորում, տանում է Խատտի և պայմանագիր կնքում Արխիտայի (Ազի՝ ճորոխի ավազան) տիրակալ Ախիյայի հետ: Նա իր այդ դաշնագրում բազմիցս է հիշատակում Պախուվա նահանգի (այն ընդգրկել է Դերսիմից մինչև Բյուրակնի լեռների արևմտյան շրջանները) առաջնորդ Միաայի մասին, որը նվաճել էր նշված նահանգները և չէր ենթարկվել Խատտի պետությանը: Սակայն տեքստի հաղորդումների համաձայն նա կենդանի չի եղել Առնուվանդասի այդ արշավանքի (մ.թ.ա. 1232թ.) ժամանակ: Պախուվայի առաջնորդը նրա որդի Ուսապան էր, որը Խատտիի թագավորի կողմից դեռ կալանավորված չէր¹⁵:

Նկատի ունենալով, որ մ.թ.ա. 1232թ., մ.թ.ա. 1244 թվից, երբ Հայկ նահապետը կռվել է Բելի դեմ, բաժանված է ընդամենը 12 տարով, կարծում ենք, թե Հայկ նահապետը այդ նույն Միաան է: Նախ, Միաա անունը, ինչպես գտնում է Գ.Բ. Ջահուկյանը, հին հայ. միա-(ք) արմատն է¹⁶: Ավելին, Միաայի նստավայրը Պախուվայում է եղել, որի սահմաններում է գտնվել հետագայի Հարթ գավառը՝ որտեղ Հայկ նահապետը իշխում

էր: Հայ ժամանակագիրները Հայքի Մարիյա, Կարանի, Խուկանա, Անիյա, Ախիյա եւ այլ մեզ անհայտ թագավորների անուանները դարձյալ հանել և նրանց ասորիները վերագրել են Հայկ նահապետին՝ Միտային:

Նույն Անուվանդաս III-ը Իսուվա, Պախուվա, Օուխմա, «Քարձր երկիր» նահանգների իշխաններին համարում է Ախիյայի (Հայասա երկրի) թագավորական տան) տոհմակիցներ¹¹:

Այսինքն, ժամանակին Հայասայի թագավորական տոհմը իր անդամներից նախարարներ է նշանակել տվյալ տարածքներում: Իսկ վերջիններից ամեն մեկն էլ, ինչպես ցույց են տալիս հայոց պատմության տվյալները, կարող էր իրեն հռչակել որպես թագավոր:

Ինչպես տեսանք, մ.թ.ա. 1165թ. Հայք պետությունը կործանվել է: Մուշկերը սկզբից վերացրել են Խաուտի թագավորությունը և ապա՝ Հայասան: Թիզլաթպալասարի I-ի տարեգրության մեջ գրված է, որ նրանց ոչ մի թագավոր չէր կարողացել դիմակայել:

Դա նշանակում է, որ Արմենակը Հայկի անմիջական հաջորդը չէր կարող լինել: Սակայն հայ պատմիչները այդպես են ներկայացնում: Իսկ երբ է սկսել իշխել Արմենակը, որը հայոց գահը տեղավախել է արևմուտքից արևելք՝ Արարատյան դաշտ: Դա պարզելու համար դիմենք նորից ասորական ժամանակագրական տվյալներին:

Նշված հայոց արքայից հետո Արմավիրում հերթականությամբ տիրել են Արամայիս, Գեղամ, Հաբմա, Արամ, Արա գեղեցիկ, Արայան Արա կամ Կարդուս և Անուշավան արքաները: Արա Գեղեցիկը ըստ հայ պատմիչների հաղորդումների գոհվել է Ասորեստանի թագունի Շամիրամի դեմ պատերազմելիս: Վերջինս Ասորեստանում իշխել է մ.թ.ա. 810-806թթ. իր դեռահաս որդի Ադադներարի III-ի վախարեն: Այդ ժամանակ Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև ոչ մի հակամարտություն չի փաստագրված սեպագիր աղբյուրներում: Բաղդատելով դա հայ պատմիչներին հասած տեղեկությունների հետ, ըստ որոնց Շամիրամը նստում էր Վանում, այստեղ մեծ կառույցներ է արել և ջրանցք անցկացրել, պարզ է դառնում, որ վերջինս օգնել է Ուրարտուի թագավոր Մեմուային գանազան ամրոցներ և շինություններ կառուցելու գործում: Մ.թ.ա. 809թ. Մեմուան ձեռնարկում է արշավանք դեպի Արարատյան դաշտ և հատելով Արաքս գետը վերադառնում¹²: Կարծում ենք, այդ ժամանակ նրա զորքի հետ էր Շամիրամը իր զորախմբով: Ուրեմն տվյալ արշավանքի ընթացքում էլ գոհվել է Արա Գեղեցիկը, որի նստավայրն էր Արմավիր քաղաքը:

Մենք վերը տեսանք, թե ինչպես ճշգրիտ են եին հույն պատմիչների և հայ ժամանակագիրների թվական տվյալները թագավորների իշխանության տարիների և տևողության մասին՝ բաղդատելով դրանք և հաստատելով ժամանակակից գիտական եզրահանգումների հետ: Ուստի, ելնելով Արա Գեղեցիկի մ.թ.ա. 809թ. գոհվելու փաստից, ստաջար-

կում ենք հին հայ թագավորների իշխանության տարիների հետևյալ թվագրումը՝ Արմենակ, տիրել է 46 տարի, մ.թ.ա. 1085-1040թթ, Արամայիս՝ 40-ը, մ.թ.ա. 1040-1001թթ., Ամասիա՝ 32 տարի, մ.թ.ա. 1001-970թթ., Գեղամ՝ 50-ը, մ.թ.ա. 970-921թթ., Հարմա՝ 31, մ.թ.ա. 921-891թթ., Արամ՝ 58 տարի, մ.թ.ա. 891-834թթ., Արա Գեղեցիկ՝ 26 տարի, մ.թ.ա. 834-809թթ.:

Մ. Չամչյանի ժամանակագրական ցանկի համաձայն Արա Գեղեցիկից հետո իշխել է Արայան Արան 18, իսկ նրա հաջորդ Անուշավանը՝ 63 տարի: Մավսես Խորենացուն հասած տեղեկությունների համաձայն Արայան Արան իր հայր Արա Գեղեցիկի զոհվելու տարում 12 տարեկան էր: Նրան Շամիրամը պահում է իր զորախմբի մեջ՝ դարձնելով Հայաստանի (արևելյան մասին է խոսքը վերաբերում) վերակացու: Արայան Արան զոհվում է Շամիրամի հետ: Դա տեղի է ունենում մ.թ.ա. 806թ.: Ուրեմն Արայան Արան վերակացուի պաշտոնում եղել է մ.թ.ա. 809-806թթ.: Նրանից հետո Հայաստանում կառավարում է Անուշավանը: Ինչպես հայտնի է, մ.թ.ա. 782թ. Ուրարտուի թագավոր Արգիշտի I-ը առաջինը իր նախորդների մեջ նվաճում է արևելյան Հայաստանը և ավերում Արմավիր քաղաքը՝ մտցնելով այն իր պետության կազմի մեջ: Դա նշանակում է, որ Անուշավանն իշխել է մ.թ.ա. 806-782թթ.: Ուստի և հայ ժամանակագիրները այս երկու արքաների հարցում հայրենասիրական մղումով նրանց ապրաց կյանքի տարիները մեզ ներկայացնում են որպես տիրակալության ժամանակաշրջան:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե վաղ միջնադարի պատմիչներին հասած հնագույն տեղեկություններում կան արդյոք տվյալներ Ուրարտուի՝ Վանի թագավորության մասին:

Ինչպես պարզվել է, ուրարտացիները սկզբնապես ապրելիս են եղել Ուրուատրի երկրում: Այն գտնվել է Վանա լճից բավական հարավ, Ասորեստանի հյուսիսային սահմանին առընթեր (հին հայկական Կորդուքը)՝ արևմուտքում հարևան լինելով Կադմուխի (հայկ. Կադմեսա տուն), հյուսիսում՝ Խաբխի, իսկ արևելքում՝ Կումանու (ժմկ. Կումանի շրջան) երկրների հետ: Դա Մավսես Խորենացու Հայկ նահապետի կապակցությամբ հիշատակած Արարադա երկիրն է Կադմեսա տան հարևանությամբ:

Մ.թ.ա. 890 թվից հետո Ուրուատրին այլևս չի հիշատակվում նշված տարածքում: Ուրարտացիները ասսուրական արշավանքների ճնշման տակ թողնում են իրենց բնիկ երկիրը և ներգաղթում Վանի նահանգ: Դա հաստատվում է այն փաստով, որ առաջին անգամ իր ձեռնարկած արշավանքի առիթով մ.թ.ա. 859թ. Վանի նահանգում Ասորեստանի թագավոր Մալմանասար III-ը հիշատակում է Ուրարտու անունով մի պետություն, որի թագավորն էր Արամու ուրարտացին: Ուրուատրի

երկրանունը (տարր. Ուրատրի, Ուրատրու) Ուրարտու տերմինի նախորդ ձևն է: Դա մատնանշում են բոլոր մասնագետները¹⁸:

Այդ պետությունը հզորության ժամանակաշրջան է քակոխում Մեմուայի օրոք (մ.թ.ա. 810-784թթ.): Մ.թ.ա. 680 թվականից այն խիստ անկում է ապրում: Իսկ մ.թ.ա. 591թ. կործանվում:

Մովսես Խորենացին Արայան Արայի և ապա Անուշավանի մասին շարադրանքն ավարտելուց հետո գրում է. «Բայց չափազանց շատ կլինեի, եթե այս պատմության մեջ ասենք վերը նշված մարդկանց բոլոր արժանահիշատակ գործերը և խոսքերը»¹⁹: Պատմիչը հրաժարվում է Անուշավանից հետո թվարկված (Պարետից սկսած մինչև Սկայորդի) քաղափորների մասին գրելուց՝ բավարարվելով միայն նրանց անունների ցուցակով: Այդ արքայացանկի մի ծանոթագրությունում նա գրում է. «Դրանից առաջ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ այրերի առաջադիմության իշխեցին»²⁰: Ծանոթագրությունը դրված է Արայան Արայի անվան վրա: Սակայն նրանից առաջ հիշատակված քաղափորներին Մովսես Խորենացին հայ է համարում: Սեր կարծիքով գրիչները տեքստը արտագրելիս ծանոթագրությունը փոխանակ Սկայորդու անվան վրա դնելու շփոթել և զետեղել են Արայան Արայի անվան մոտ: Դա հաստատվում է նրանով, որ Սկայորդին սկսել է իշխել մ.թ.ա. 680 թվից. նրա նստավայրը եղել է Մասունը: Ինչպես ստորև կտեսնենք, Սկայորդու օրոք հայերը ապստամբել են օտարների գերիշխանության դեմ և ազատագրել Հայաստանի մեծ մասը:

Այլ առիթով Մովսես Խորենացին ավելացնում է. «Թողենք ինչ որ առավել կարևոր չէ, ասենք ինչ որ հարկավոր է: Սրանցից հետո, որոնք ասորեստանցիների ժամանակ քաղափոր էին, պանք Շամիրամի կամ թե Նիմոսի ժամանակներից էին (իշխում), մեր Պարույրի մասին կպատմեն»²¹:

Այստեղ խոսքը վերաբերում է «ուչ ըստ ազգի» Հայաստանում իշխած քաղափորների մասին, որոնց պատմությունը հայ պատմիչը հրաժարվում է գրել:

Այդ այլազգի տիրակալները Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված հաղորդման համաձայն Հայաստանում իշխել են Շամիրամի (մ.թ.ա. 810-806թթ.) կամ թե Նիմոսի՝ Սալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 859-824թթ.) ժամանակակից: Այսինքն հայ պատմիչը մի դեպքում նշում է Ուրարտուի հզորագույն ժամանակաշրջանի սկիզբը (մ.թ.ա. 810 թվից), մյուս դեպքում՝ պատմական ասպարեզ մտնելու պահը՝ Նիմոսի՝ Սալմանասար III-ի գահակալման հետ կապված (մ.թ.ա. 859թ.):

Նա շատ լավ է իմացել Ուրարտուի որպես պետության թե հանդես գալու (մ.թ.ա. 859թ.) թե հզորության (մ.թ.ա. 810 թվից) և թե անկում ապրելու (մ.թ.ա. 680թ.) ժամանակը:

Մերեռուի «Պատմության» կազմում բերված «Խոստաքանության» մեջ այս իրադարձությունների մասին գրված է. «Այն ժամանակ Շամիրամը տիրեց Հայաստանին և այնուհետև ասորեստանցի (ասորեստանեայք) թագավորները տիրեցին մինչև Սենեքերիսի մահը, ապա հայերը ապստամբեցին ասորի թագավորների իշխանության դեմ»²²:

Մ.թ.ա. 809-806թթ. Շամիրամը Հայաստանը դարձրեց (խոսքը վերաբերում է Արևելահայկական թագավորությանը Արմավիր մայրաքաղաքով) Ասորեստանին ենթակա երկիր: Երկրի այդ վիճակը շարունակվեց նաև Անուշավանի օրոք՝ մ.թ.ա. 806-782թթ.: Ապա «ասորեստանեայք» իշխեցին մինչև Սենեքերիսի սպանության տարին՝ մ.թ.ա. 681թ. դեկտեմբերը:

Մ.թ.ա. 782թ. ուրարտացիներն են հանձինս Արգիշտի I-ի նվաճել Էտիուրի երկիրը (Արևելահայկական թագավորությունը) և մտցրել Ուրարտուի կազմի մեջ, որը տևել է մինչև մ.թ.ա. 680թ., երբ այդ պետությունը խիստ անկում է ապրել՝ ամփոփվելով Վանի նահանգի, Արարատյան դաշտի և դրանց մինչև ընկած շրջանների սահմաններում:

Ուրեմն Սեբեոսը «ասորեստանեայք» ասելով հասկացել է Ասորեստանի կողմից եկածներին՝ ուրարտացիներին:

Այսպիսով, այս հայ պատմիչը շատ լավ պատկերացում է ունեցել ուրարտացիների Հայաստանում լիակատար տիրապետության ժամանակահատվածի մասին:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանված այս հնագույն հաղորդումները հաստատում ու համալրում է ոչ միայն Սեբեոսը, այլ նաև IX դարի հայ պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Նա Հայաստանում «ոչ ըստ ազգի» իշխած թագավորների անունները (Պարետից մինչև Սկայորդի) թվարկելուց անմիջապես առաջ գրում է. «Ուրիշ մամք բռնակալներ տիրեցին Թորգոմյան աշխարհին, որոնց անուններն այսպիսին են»²³:

12-րդ դարի հայ պատմիչ Մամվել Անեցին հայոց Պարույր թագավորի կապակցությամբ նշում է. «Սրանից առաջ ոչ ըստ ցեղի, այլ բռնակալ մարդիկ հանդես գալով՝ տիրեցին աշխարհին, և նրանց անուններն այսպիսիք են»²⁴:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին Ուրարտուի՝ Վանի թագավորության կործանման վերաբերյալ նշում է հետևյալը. «Այս բոլորից հետո Հայկի ցեղից Պարույր անունով (մեկը) այստեղ ոչ ցեղակիցներին հանելով մերժեց և իր ցեղի իշխանությունը հաստատելով ժառանգեց»²⁵: Ուրարտուն կործանվել է մ.թ.ա. 591թ.: Ուրեմն հայ պատմիչը ոչ միայն դա գիտեր, այլ նաև տեղյակ էր, որ Պարույր թագավորի գլխավորությամբ են հայերը կործանել Վանի թագավորությունը:

Այսպիսով, վաղ միջնադարի նշված հայ պատմիչները շատ լավ տեղյակ էին Վանի թագավորության՝ Ուրարտուի մասին, նույնիսկ գիտեին, թե այն երբ է հանդես եկել, եզոբացել, անկում ապրել, և կործանվել: Ուրարտացիներին նրանք բոլորը օտար են համարում, որոնք բռնի կերպով տիրացել էին Հայաստանին: Նրանք Ուրարտու անունը չեն հիշատակում, գոնե Արարադ ձևով, ինչպես տվել են Աստվածաշնչի հեղինակները: Ոչ մի մարդ իր հայրենիքը ներխուժած օտար բռնակալների երկրի անունը չի կիրառի իր երկրի համար: Չէ որ Ուրարտու տերմինը Ուրուառքի երկրանվան ձևավախությունն է, որով կոչել են ասորեստանցիները Վանի թագավորությունը: Ուրարտացիներն իրենց պետությունը անվանել են Վանի գավառի անունով Բիայնիլի:

Այժմ անդրադառնանք ուրարտական արքայացանկին, որ տրված է վերը նշված հայ պատմիչների աշխատություններում:

18-րդ դարի հայ պատմաբան Միքայել Չամչյանը, ի մի բերելով բոլոր հայ պատմիչների մոտ եղած օտար արքայացանկերը, որոշ ճշգրտումներով, ներկայացնում է այն ժամանակագրական տվյալներով հանդերձ:

Այսպես, Պարետը իշխել է 50 տարի, Արբակը՝ 44, Ջավանը՝ 37, Փառնակը՝ 53, Մուրը՝ 45, Հավանակը՝ 4, Վաշտակը՝ 22, Հայկակը՝ 18, Ամպակը՝ 14, Առնակը՝ 17, Շավարշը՝ 6, Նորայրը՝ 24, Վատամը՝ 14, Կարը՝ 4, Հրանտը՝ 25, Ընծակը՝ 14, Գդակը՝ 30, Հորոն՝ 3, Ջարմայրը՝ 22, Պերճ I-ը՝ 35, Արբունը՝ 27, Պերճ II-ը՝ 40, Բագուկը՝ 50, Հոյը՝ 44, Հուսակը՝ 31, և Կայսակը՝ 45 տարի:

Բոլոր 26 իշխողների իշխանության ժամանակահատվածների գումարը կազմում է 654 տարի: Ուրարտական պետությունը պատմական ասպարեզ է մտել մոտ մ.թ.ա. 859 թվին և կործանվել է մ.թ.ա. 591թ.՝ ընդգրկելով 269 տարվա մի ժամանակաշրջան: Հետևաբար, տվյալ ցուցակում թվարկված են ոչ միայն Հայաստանի օտար նվաճողների արքաների, այլ նաև նրանց ենթակա նախարարների անունները: Այդ կերպ են վարվել հին հույն պատմիչները, որոնք Ասորեստանի թագավորների անունների աղյուսակում ներկայացրել են նաև նրանց ենթակա Բաբելոնի վոխարքաներին:

Նման մի ցանկ պահպանվել է խեթական սեպագիր տեքստերում, որտեղ ներկայացված են ոչ միայն Խատտի երկրի Հին թագավորության ժամանակաշրջանի յոթ տիրակալները, այլ նաև նրանց ենթակա նահանգապետները, որով և ցուցակը ներկայացնում է 44 անուն:

Դա փաստարկվում է նաև նրանով, որ Վանի թագավորությունում սկսած մ.թ.ա. 859 թվից մինչև մ.թ.ա. 680թ. իշխել են ինը արքաներ՝ Արամն, Սարդուրի I, Իշպուխինի, Սենուա, Արգիշտի I, Սարդուրի II, Ռուսա I, Արգիշտի II, Ռուսա II:

Ավելին ասենք, հայ պատմիչների նշված արքայացանկում, «Հայոց անճմանունների բառարանում», ինչպես նշել է Հր. Աճառյանը, բոլոր անունները մեծ մասամբ հայերեն են, իսկ մնացածը՝ իրանական:

Հեղինակը գտնում է, որ այդ անունները Մովսես Խորենացին է հորինել: Սակայն այս առիթով Հր. Աճառյանը նշում է, որ այլ ժողովուրդների անճմանունները հայկական միջավայրում երբեմն օգտագործվում են թարգմանաբար (հմմտ. Գրիգոր՝ Արթուր, Ստեփանոս՝ Պսակ, և այլն)²⁶: Դա ընդունված է եղել նաև այլ ժողովուրդների մոտ: Հին Խույն պատմիչները Ասորեստանի թագավորների անունների մեծ մասը թարգմանել են կամ հարմարեցրել իրենց լեզվի օրինաչափություններին, թողնելով այնտեղ միայն մի քանիսը նույնությամբ՝ Շամմուրամաթ՝ Շամիրամ, Սալմանասար՝ Սալմանասար և այլն):

Տվյալ արքայացանկը Մար Աբաս Կատինյան դուրս է գրել հին հունարեն լեզվով շարադրված «Սկիզբն մատենին» աշխատությունից և բերել հայոց արքունիք: Հավանաբար այդ անունները ժամանակին թարգմանված են եղել հին հունարենով, իսկ հայոց թագավոր պարսիկ Վաղարշակի դպիրները, որոնց մեջ պետք է լինեին նաև պարսկերեն շատ լավ իմացողներ, բնականաբար դրանք դարձրել են հայերեն կամ իրաներեն: Դրա համար օտար բռնակալների՝ ուրարտական արքաների իսկական անունները խնդրո առարկա արքայացանկում չեն պահպանվել:

Առեղծվածը լուծելու համար մենք ընտրում ենք այլ մոտեցում. գտնել Սիբայել Չամչյանի ժամանակագրական ցուցակի մեջ հիշատակվող այն արքաներին, որոնց իշխանության տարիների քանակը համընկնում են ուրարտական թագավորների գահակալության ժամանակահատվածների հետ, որը ևս, կարծես, մեզ հաջողվել է:

Այսպես, Վաշտակը իշխել է 22 տարի, դա Սարգուրի I-ն է, որը տիրել է 21 տարի (843-823թթ.), Հայկակը՝ I8, որը Արամեն է՝ I7 (859-843թթ.), Ամպակը՝ 14, մա Իշպուինին է՝ իշխանության 14 տարիներով (823-810թթ.), Նորայրը՝ 24 տարի, դա Մենուան է՝ 25 տարի I (մ.թ.ա. 810-786թթ.), Հրանտը՝ 25 տարի, այն ներկայացնում է Արգիշտի I-ին՝ 23 տարի I (մ.թ.ա. 786-764թթ.) Գդակը 30 տարի, Սարգուրի II-ն է՝ 29 տարի (մ.թ.ա. 764-735թթ.), Ջարմայրը՝ 22 տարի, Ռուսա I-ն է՝ 22 տարի (մ.թ.ա. 735-713թթ.), Արբուրը՝ 27 տարի, Արգիշտի II-ն է՝ 29 տարի (մ.թ.ա. 713-685թթ.), Պերճ II-ը՝ 40 տարի, Ռուսա II-ն է՝ 41 տարի (մ.թ.ա. 685-645թթ.):

Ի դեպ, հայկական արքայացանկի համապատասխան տիրակալներին վերգրված տարիների ընդհանուր գումարը կազմում է 222 տարի, իսկ ուրարտական արքաների իշխած տարիների ընդհանուր գումարը՝ 221-ը: Դա զետեղվում է մ.թ.ա. 859-645թթ. ժամանակահատվածում: Եթե

նկատի ունենանք, որ հայկական արքայացանկի յուրաքանչյուր առաջնորդի համար բաժանարար տարիների մեկ միավորը հաշվվել թե նախորդի և թե հաջորդի համար, ապա 222 տարին 9 միավորով պակասեցնելիս մեկ տարվա տարբերությամբ համընկնում է մ.թ.ա. 859-645թթ. ժամանակահատվածի՝ 213 տարվա հետ:

Ռուսա II-ից հետո մինչև Ուրարտուի կործանվելը՝ մ.թ.ա. 645-691 թթ., իշխել են հեթանոսությամբ Սարգուրի III-ը, Էրիմենան, Ռուսա III-ը և Ռուսա IV-ը: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ գետնորդված արքայացանկում Պարույրից հետո մինչև Երվանդ Սուկավակյացը թվարկված են վեց արքաների անուններ, որոնց մասին դարձյալ հայ պատմիչը ոչինչ չի գրում: Մ. Չամչյանի ժամանակագրական տվյալների համաձայն, դրանցից Հրաչյան իշխել է 22 տարի, Փառնավազը՝ 14, Պառույճը՝ 35, Կոռնակը՝ 8, Փավոսը՝ 17, Մյուս Հայկակը՝ 36 տարի: Կարծում ենք, դրանցից պետք է ընտրել այն չորս արքաներին, որոնց տիրած տարիների ընդհանուր գումարը տեղավորվի մ.թ.ա. 645-591թթ. սահմաններում:

Այդ դեպքում ըստ երկու ցուցակների հերթականության Սարգուրի III-ը Հրաչյան է, որն իշխել է 22 տարի (մ.թ.ա. 645-624թթ.), Էրիմենան Փառնավազն է՝ 14 տարի (մ.թ.ա. 624-611թթ.), Ռուսա III-ը Կոռնակն է՝ 8 տարի (մ.թ.ա. 611-604թթ.), իսկ Ռուսա IV-ը՝ Փավոսը՝ 15 տարի (մ.թ.ա. 604-590թթ.), եթե ընդունենք, որ վերջինիս վերագրված ժ (17) տարին գրիչների վրիպումի արդյունք է և պետք է լինի ժե (15):

Այսպիսով, հայ պատմիչներին հայտնի են եղել նաև ուրարտական արքաները հայկական և իրանական անուններով:

Վանի թագավորությունը մ.թ.ա. 680 թվից խիստ անկում է ապրում և, կորցնելով լեռնաշխարհի շատ գավառներ ու նահանգներ, ամփոփվում է Վանի նահանգի, Արարատյան դաշտի և դրանց միջև ընկած տարածքների սահմաններում:

Մովսես Խորենացու հաղորդումների համաձայն Ասորեստանի թագավոր Անեներինի երկու որդիները սպանում են հորը և փախչում Հայաստան: Նրանց ընդունում է հայոց թագավոր Սկայորդին: Հայրասպան որդիների մասին գրված է նաև Բաբելական ժամանակագրության մեջ, ըստ որի Սինախներբին սպանում են նրա որդիները²⁷: Դա տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 681թ. դեկտեմբեր ամսին:

Հայ պատմիչի տվյալներով Ակայորդուց հետո Հայաստանում տիրում է Պարույրը, որը Ասորեստանի թագավոր Սարգանապալի (Աշշուրբանապալ, մ.թ.ա. 668-627թթ.) ժամանակակիցն է և որը հետո դաշնակցել է Մարաստանի տիրակալ Վարդակեսի հետ Ասորեստանը կործանելիս (մ.թ.ա. 606թ.):

Ինչպես վերը նշեցինք, Հովհաննես Դրասխանակերտցին նրա մասին գրում է. «որ բոլորից հետո Հայկի ցեղից Պարույրը այստեղ (Հայաստանում) ոչ ցեղակիցներին (ուրարտացիներին) հանել է, մերժել և իր ցեղի իշխանությունը հաստատել»: Ուրեմն Պարույրը մ.թ.ա. 591թ. Ուրարտուի կործանման գործի գլխին է կանգնած եղել:

Մ. Չամչյանի ժամանակագրական տվյալների համաձայն Սկայորդին իշխել է 17 տարի (մ.թ.ա. 680-664թթ.), իսկ նրա որդի Պարույրը՝ 49 տարի: Հոր և որդու գահակալության տարիների գումարը (66 տարի) չի համալրում մ.թ.ա. 680-591թթ. ժամանակահատվածին: Սկայորդին հայոց առաջնորդ է դարձել մ.թ.ա. 680թ. և իշխել 17 տարի, իսկ նրա որդին Վանի թագավորության կործանման (մ.թ.ա. 591թ.) գործն է ղեկավարել:

Մ. Չամչյանի տվյալներով Պարույրը սկզբից տիրել է 5, հետո դարձել պսակադիր և իշխել 44 տարի: Նա, կարծում ենք, պսակադիր և հարևանների կողմից ճանաչում գտած պետք է լինի միայն Վանի թագավորությունը կործանելուց հետո՝ ներկայացնելով Հայկական թագավորությունը ողջ լեռնաշխարհի տարածքում:

Այդ դեպքում, եթե Պարույրը մ.թ.ա. 591 թվից սկսած որպես պսակադիր իշխել է 44 տարի, ապա դա հակասումաբանական կլիներ, քանի որ մ.թ.ա. 6-րդ դարի առաջին քառորդից, ինչպես հաստատված է, Հայաստանում թագավորել են Երվանդը և հետո նրա որդի Տիգրան 1-ը, իսկ հայրը՝ Սկայորդին որդուց՝ Պարույրից, քաժանված կլիներ մոտ 74 տարով, որը նույնպես անընդունելի է:

Հետևաբար պետք է մտածել, այս դեպքում հայ ժամանակագիրները հայրենասիրական մղումով են համարել վերջինիս 44 տարին պսակադիր լինելու ժամանակահատված: Պետք է լրիվ հակառակը լիներ. Պարույրը սկզբից իշխել է 44 տարի (մ.թ.ա. 634-591թթ.), ապա, կործանելով Ուրարտուն, թագավորել է 5 տարի (մ.թ.ա. 591-587թթ.): Այդ դեպքում հոր և որդու գահակալությունները իրարից քաժանվում են 30 տարիներով:

Ինչպես պարզվել է, «Մասունցի Դավիթ» էպոսում Սկայորդին ներկայացված է Մեծ Ահեր (նա է ընդունել Սանասարին և Բաղդասարին), իսկ Պարույրը՝ Դավիթ անուններով: Իսկ էպոսում նշվում է, որ Դավիթը ծնվում է Մեծ Ահերի վախճանվելու ժամանակ: Դրանից հետո մինչև նրա հաստնանալը Մասունը ղեկավարում էին Չենով Օհանն ու Քեռի Թորոսը²⁸: Այս փաստը հաստատում է վերը մեր առաջարկած ժամանակագրական եզրահանգումները:

Ամփոփելով բոլոր այս փաստերն ու դրանց տրված գնահատականները՝ պարզ է դառնում, որ հայկական պետականությունը սկզբնավորվել է մ.թ.ա. 14-րդ դարի վերջերից, այնուհետև ընդմիջումներով շա-

ըրանակել է գոյատևել մինչև մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջը: Իսկ Հայաստանը զրադեցրել են հայերը և ոչ՝ ուրարտացիները և խուրդիները:

VALERY KHACHATRYAN

PROBLEMS OF CHRONOLOGY OF THE ARMENIAN ANCIENT HISTORY

The data of Hittite Assyrian and Urartian sources concerning the Arnnenian highland confirm the information on ancient Arnnenian history, reported by the early Armenian historiographers. They were, evidently, aware of Haiasa-Hayk's ascending onto the historical scene and its collapse, of founding a new state by Armenian kings and Urartians, who had taken refuge in the Van region from Uruatri, of the downfall and collapse of this state, as well as the years of reign of its kings.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, Ժա:
2. Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, Վենետիկ, հ. I, 1786, էջ 66:
3. Նույնի հ. III, Ժամանակագրական ցանկ, էջ 22:
4. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, Ե:
5. Խաչատրյան Վ. Ն., Հայաստանը մ.թ.ա. XV - VII դդ., Երևան, 1998, էջ 18-21:
6. Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. III, Ժամանակագրական ցանկ:
7. Авадиев В. И., История древнего Востока, Москва, 1971, էջ 358-360:
8. Խաչատրյան Վ. Ն., Հայաստանը մ.թ.ա. XV - VII դդ., էջ 18:
9. Хачатрян В.Н., Хайаса и Наири, Ереванский гос. ун-т., 1973, քիվ 8:
10. Խաչատրյան Վ. Ն., Հայաստանը մ.թ.ա. XV - VII դդ., էջ 34-38:
11. Նույն տեղ, էջ 38:
12. Նույն տեղ, էջ 47-49:
13. Նույն տեղ, էջ 23:
14. Նույն տեղ, էջ 24:
15. Նույն տեղ, էջ 87-90:
16. Նույն տեղ, էջ 93:
17. Н. В. Арутюнян, Бийнили, Ереван, 1970, էջ 155:
18. Խաչատրյան, նույն աշխ., էջ 118-121:
19. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, հ. I,:
20. Նույնի, I, Ժք:
21. Նույնի, I, ի:
22. Սեբեոսի նախկոպոսի Պատմություն, հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939, Ա, 25:
23. Հովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակիրտցու Պատմություն, Թիֆլիս, 1912, էջ 25-26:
24. Մամուրեի քահանայի Ամեցույ հավաքումը ի գրոց պատմագրաց, Վենետիկ, 1904, էջ 44-45:

25. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, նույն աշխ., էջ 25-26:
26. Աճադյան Հ., Հայոց անձնանունների րառարան, Խ. Ա, Երևան, 1942, էջ 391:
27. Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту — Вестник древней истории, Москва, 1951, № 4, 63.
28. Խաչատրյան Վ. Ն., Հայաստանը մ.թ.ա. XV - VII դդ., էջ 140-143: